

מקדושים

גיליון שבועי בענייני כוונת וביאורי תיבות התפילה
מתוך אוצרות סידורים ומחזורים מתיבתא

גיליון כ"ב

פרשת ויקהל-פרה | תשפ"ה

ראני תפילתי

צדיקים ועבודת התפילה - בראי הפרשה

המשכן, הלא הוא מרכז חייהם של עם ישראל והמקום בו זכו להתדבק בשכינה ולהתעלות טפח וטפחיים מעל הבלי העולם הזה וטרדות הקיום, להתייחד לזמן-מה עם קונם ולהביא לפניו את קרבנותיהם לרצון ולנדבה, לתודה ולכפרה.

כן הדבר גם בימינו אנו, כאשר למגינת לב ניטל מאתנו משוש חיינו ובית תפארתנו ואין לנו שיעור כי אם לקיים (הושע יד, א): "וְנִשְׁלֹמֶה פְּרִים שְׁפִתֵינוּ", וכמאמר חז"ל (במדבר רבה יח, כא) שהתפילות עולות לפני הקב"ה לריח ניחוח כמו הקרבנות שהועלו לפניו בבית המקדש.

בפרשתנו נאמר אודות קרשי המשכן (לו, כב): "שְׁפִי יָדָת לְקָרֶשׁ הָאֶחָד מִשְׁלֶבֶת אֶחָת אֶל אֶחָת פֶּן עֲשֶׂה לְכָל קָרֶשִׁי הַמִּשְׁכָּן, וְעַד כִּמָּה מַפְעִים הַמַּעֲשֶׂה הַבֵּא הַמַּלְמְדֵנוּ כִּי אֵין - גַּם בַּעֲבוּדָה שֶׁבִּלָּב זֶה תַּפִּילָה לִפְנֵי הַקֶּבֶ"ה - יֵשׁ וְהַתְּפִילִּיּוֹת מִשְׁתַּלְּבוֹת זֶה בְּזוֹ וּפְעוּלֹת אֵת פְּעוּלָתָן בְּאֹפֶן פְּלִאי וּמִרְגֵּשׁ.

באחד הימים, אי אז לפני למעלה ממאתיים שנה, נקלע יהודי בן עלייה לעיריה מסוימת ושבת בה את שבתו. בעת רעוא דרעוין הלא היא השעה המרוממת של סעודה שלישית, נכנס היהודי לבית הכנסת המקומי ונכח לראות אדם לא מוכר דבוק בספר התהלים, כולו אפוף שלהבת יוקדת של התלהבות ועיניו זולגות דמעות בעודו מתלהט באמירת מזמוריו של דוד המלך נעים זמירות ישראל.

'טובים השניים מן האחד' החליט הלה, והצטרף לאמירת תהלים בצוותא חדא, אף הוא בסערה וברגש.

חלפה שעה ארוכה, והסערה שככה אט אט. בזה אחר זה סגרו השניים בחביבה את ספר התהלים, וכשהרגע הגיע עדיין אוויר בהם נגישו זה לזה וכמנהג יהודים התעניינו איש בזהותו של פלוני וכך גם בשלומם.

'התרגשתי עד מאד לראותך משתפך כך בתחינה ומתפרק על מזמורי התהלים' פנה האורח לדידו החדש, 'אך אָמור נא, האם ישנה סיבה מסוימת בשלה סערה נפשך כל כך? האם השתרגה חלילה צרה כזו או אחרת על צווארך?'

"דְּאֵאָנָה כָּלָב אִישׁ יִשְׁחָנָה" כבר אמר החכם מכל אדם (משלי יב, כה), ועל כך ידוע מאמרו ז"ל (יומא עה, א): "רבי אמי ורבי אסי, חד אמר ישחנה מדעתו, וחד אמר ישחנה לאחרים", וכבר התבטאו גדולי הדורות כי אלו ואלו דברי אלקים חיים - ישחנה מדעתו על ידי שיחנה לאחרים. אם כן, מה טוב מלשפוך את הנפש לפני יהודי אחר?

'בת צנועה וחסודה יש לי' סיפר הלה, 'כל הליכותיה כשל בת יעקב, תכונותיה אצילות והרי היא ראויה לשידוך הגון ולמעלה מכך. דא עקא, הריני מתמודד זה שנים ארוכות עם מצב כלכלי שאינו מן המשופרים ואף רחוק מכך, ומשכך אין בידי להעמיד לה נדוניה כמנהג בעלי בתים חשובים.'

התוצאה העגומה, בה יושבת בתו ושערותיה מלבינות בעודה ממתינה עד בוש לזיווגה ההגון, הוא שהביא אותו לשפוך את לבו לפני הקב"ה, אולי יחוס אולי ירחם.

הלה היטה אוזן קשבת, הופתע וגם הפתיע.

'אף לי צרה מעין זו' שיתף בסיפורו האישי, 'נער משכמו ומעלה יש לי, מחונן בכל מידה טובה ויראתו קודמת לחכמתו, אולם הסוגיא העתיקה 'כסף מנל' כמו חוסמת את שערי הזיווגים לפניו והוא ממתין מזה עידן ועידנים לשידוך.'

הביטו השניים זה בפני זה, וההצעה כמו עלתה מאליה. תפילתם הרוחת של השניים, דמעותיהם שכמו השתלבו והפכו למעיין טהור וזך, יצרו כמו באורח נס את השידוך המופלא ממנו נולד לימים מאורם של ישראל, הלא הוא הגה"ק ר' אריה לייב הלר בעל 'קצות החושן'.

"וְהַמְלָאכָה הִיָּתָה דָּיִם לְכָל הַמְלָאכָה לַעֲשׂוֹת אֵתָּה וְהוֹתָר" (לו, ז).

יש לפרש בדרך רמז על דרך שאמרו חז"ל (ברכות לב, ב) על קושיא על חסידים הראשונים - תורתם מתי היתה ומלאכתם מתי נעשית, ותיצרו מתוך שחסידיהם היו תורתם משתמרת ומלאכתם מתברכת.

וזה יש לומר שמרמז כאן: 'וְהַמְלָאכָה' היינו מלאכת עבודת הקודש זו תפילה שנקרא עבודה שבלב, 'הִיָּתָה דָּיִם לְכָל הַמְלָאכָה לַעֲשׂוֹת אֵתָּה', היינו שהיה די לכל מלאכתם הצריך לעשות כי היתה מלאכתם מתברכת, 'וְהוֹתָר' היינו אותיות תורה, רצה לומר שגם די לתורתם מעט שלומדים כי תורתם משתמרת כנ"ל, והבן (דגל מחנה אפרים).

◆◆◆

"וַיַּעַשׂ אֶת הַקִּיּוֹר נְחֹשֶׁת וְאֵת פָּנָו נְחֹשֶׁת בְּמִקְרָא הַצְבָּאָת אֲשֶׁר צָבָאוּ פָתַח אֶהָל מוֹעֵד" (לח, ח), "וְהָיָה מוֹאֵשׁ מִשֶּׁה בָּהֶן, מִפְּנֵי שֶׁעֲשׂוּיִים לִיצֵר הָרַע, אִמֵּר לוֹ הַקֹּדֶשׁ בְּרוּךְ הוּא קֵבֵל, כִּי אִלוֹ חֲבִיבִין עָלֵי מִן הַכֹּל".

איתא ברש"י שמשו רבינו לא רצה לקבל המראות מפני שעשויים ליצר הרע, אולם הם ביטלו זאת להקב"ה, וזה ענין תפילה כדאיתא (טור אורח צח) שחסידיהם הראשונים הגיעו להתפשטות הגשמיים בתפלתן, וכן היה כאן (אמרי אמת).

התפילה בפרשה

אמרי שפר ממאורי האומה

"וְהָיוּ הַכִּרְבִּים פְּרָשֵׁי כְנָפִים לְמַעַלָּה סִכְכִּים בְּכַנְפֵיהֶם עַל הַכַּפְרֹת וּפְנֵיהֶם אִישׁ אֶל אָחִיו אֶל הַכַּפְרֹת הָיוּ פְּנֵי הַכִּרְבִּים" (לו, ט).

ענין התפילה, כאשר מעורר רחמים בתפלתו על חבירו אזי היא קרובה להתקבל לעורר הרצון והחסד מלמעלה. כי כאשר האדם אינו משגיח רק לעצמו לטובתו, אזי הוא רחוק מאד שיעלה תפלתו למעלה לרצון.

וזהו פירוש 'וְהָיוּ הַכִּרְבִּים פְּרָשֵׁי כְנָפִים לְמַעַלָּה', רומז למעלת התפילה כמו שכתוב (ישעיהו א, טו): "וּבְכַפְרֵיכֶם כֹּו". 'סִכְכִּים בְּכַנְפֵיהֶם' להגן בתפילתם ולעורר רחמים על ידי זה. 'וּפְנֵיהֶם אִישׁ אֶל אָחִיו', להסתכל על טובת חבירו כנ"ל.

וזה שכתוב לעיל בפרשה (לו, יב - יג): "מִקְבִּילֹת הַלְּלָאֵת אֶחָת אֶל אֶחָת... וַיִּחְבֵּר אֶת הִירְיֵעַת אֶחָת אֶל אֶחָת בְּקִרְסִים וְהָיָה הַמִּשְׁכָּן אֶחָד", כי על ידי האתערותא דלתתא באחדות עם כל אחד ואחד מבני ישראל אנו מעוררים גם כן למעלה הייחוד, והיה המשכן אחד, פירוש שישכון בתוכנו אחדות הבורא ב"ה, אמן (תפארת שלמה).

◆◆◆

צהר לתיבה

הארת מושגים ומתנים בתפילה

אם כי חלק ניכר מברכות תפילת שמונה עשרה עוסק בענין הנחמה והגאולה העתידית, קיבוץ הגלויות והישועה הגדולה לעתיד לבוא, אולם מעניין לצייץ לכמה משפטים השגורים בפי העם ואף נטמנו בנוסחי תפילה רבים, אך למעשה קמו עוררים רבים על אמירתם.

בשורות הבאות נעמוד על כמה דוגמאות כאלה, תוך התייחסות למקורן וכך גם לנידון סביב שילוב קטעים אלה בתוך נוסח התפילה.

ברכת הגאולה

נוסח מוכר מקובל הוא: "וְנִגְאֲלֵנוּ גְאֻלָּה שְׁלָמָה מִהֶרָה לְמַעַן עֲיֹבְדָךְ", ונוסח זה אכן מתאים לכמיהה והכיסופים אותם חווה כל יהודי לגאולה השלימה שתבוא במהרה.

אכן, היו שפקפקו בביטויים מסוימים שלדעתם השתרבו בנוסח זה, בשל העובדה הפשוטה שברכה זו אינה מכוונת כלל כנגד גאולת ישראל העתידית, כי אם בקשה שיגאל אותנו השי"ת מהצרות העוברות עלינו כאן בהווה (עיי' רש"י מגילה יז, ב ד"ה אתחלאת).

לפיכך היו שהקפידו (צלוחא דאברהם ועוד) שלא לומר 'גְאֻלָּה שְׁלָמָה', משום שלשון זו מורה על הגאולה העתידית ואין מקומה בברכה זו, וכך גם ישנן דעות (מאמר נוסח התפילה) בנוגע לאמירת 'מִהֶרָה', מאותה סיבה.

ברכת בונה ירושלים

בברכה זו רבים האומרים לפני חתימתה: "וְכִסָּא דְּדָוִד עֲבָדָךְ מִהֶרָה לְתוֹכָה תְּכִין", מה שנתפס

באופן פשוט כחלק מבנין ירושלים וגאולת ישראל על ידי משיח בן דוד.

אמנם, אם כי מנקודת מבט כללית אכן קשורים הדברים זה לזה, אולם בכל הנוגע לחלוקת ברכות שמונה עשרה קבעו חכמינו הקדמונים נוסח מדויק המפריד באופן ברור בין ההיבטים השונים של הגאולה.

על כן, היו שפקפקו (צלוחא דאברהם, ועיי' ליקוטי מהר"ח בשם ש"צ) בהוספת תיבות אלה לברכה זו - העוסקת בבנין ירושלים, משום שלדעתם היא שייכת דווקא בברכת 'את צמח' - העוסקת בגאולת ישראל על ידי משיח בן דוד, ולפיכך אין זו חתימה מעין תוכן הברכה.

מאידך, הובא (שם) בשם האריז"ל כי הקפיד מאד לאומרו, ואדרבה התבטא כי המתפלל ואין חותם ברכה זו בנוסח זה, הרי אין תפילתו שלימה.

ברכת את צמח דוד

הנוסח: "כִּי לִישׁוּעָתְךָ קִיְנוּ כָּל הַיּוֹם וּמִצְפִּים לִישׁוּעָתְךָ" מקוּבַל בקהילות רבות כחלק מחתימת ברכת 'את צמח דוד', וכך אכן נוסח ספרד לפי החסידים וברוב נוסחי האר"י.

אכן יש המשערים (אשל אברהם להגה"ק מבוטשאטש ועוד) כי מקור המילים 'וּמִצְפִּים לִישׁוּעָתְךָ' בטעות שהשתרשה עם השנים, לאחר שבסידורי תפילה קדומים הוסיפו המדפיסים כעין 'הוראה' למתפלל: 'ומצפים לישועה', דהיינו - כאן יש לצפות לישועה.

עוד יש שסברו (מאמר נוסח התפילה בשם 'קדוש אחד') כי אכן מדובר בטעות, אולם לדעתם מקור הטעות שונה. על פי דבריהם, נהוג היה בקהילות הספרדים בדורות עברו כי חזון אומר: 'כִּי לִישׁוּעָתְךָ קִיְנוּ כָּל הַיּוֹם', והקהל מצדו עונה: 'וּמִצְפִּים לִישׁוּעָתְךָ'. במרוצת הדורות נטמנו תיבות אלה בתוך נוסח התפילה.

בימים עברו נהגו מגידים ודרשנים כאלה ואחרים לסובב בערים ובעיירות, לשלהב נפשות בני ישראל לאביהם שבשמים ולעורר על דברים הצריכים תיקון וחזיון. כך היה כאשר שבת מרן אור שבעת הימים הבעל שם טוב בקהילת אליק. בשבת אחר הצהריים פנה הבעל שם טוב לבית הכנסת המקומי והטה אוזן לדברי מגיד שנזדמן למקום, וזה האחרון עמד ונאם בקום חוצב להבות אודות פרצות עמך ישראל, התרה בקול נוחך בהמוני העם וצווח ככרוכיה תוך שהוא מפנה אצבע מאשימה כלפי הנוכחים.

בעיני הבעל שם טוב לא מצא חן הדבר כלל וכלל. עד מהרה נפוצה השמועה כי דברי הדרשן אינם לרוחו של איש האלקים, והציבור החל להישמט מבית הכנסת בזה אחר זה. בא המגיד במבוכה, תרעומת גדשה את לבו והוא פנה אל הבעל שם טוב בטרוניה: 'על מה ולמה יצא קצפכם עליי, הלא מעורר אני בדברי אמת ומתרה בעם על פרצותיו?'

'מי אתה שתדבר רע על ישראל?! היודע הנך עד כמה רמה מעלתם וקדושתם?' הגיב הבעל שם טוב בקפיצת תוך שענינו זולגות דמעות וקולו נרגש, 'הנה יהודי מסתובב במשך כל היום בשוק ועסוק בענייני פרנסה, ולעת ערב בבואו דמדומי חמה הרי הוא שם לבו לזמן החולף והוא אף לפינה כלשהי ומתפלל בחטף, כשאף אינו מבין את פירוש המילים הקדושות. דע לך כי אפילו לנוכח תפילה כזו מזדעזעים מלאכים ושרפים!'

ענין נשגב זה וגודל חביבות תפילת המנחה, עליו כבר התבטאו חז"ל (ברכות ו, ב): 'לעולם יהא אדם זהיר בתפילת המנחה', מגלה לנו הרה"ק ר' יעקב אבוחצירא כי הוא נרמז בפרשת השבוע.

על הפסוק (לו, ד): 'וַיָּבֹאוּ כָּל הַחֲכָמִים הָעֹשִׂים אֶת כָּל מִלְאֲכַת הַקֹּדֶשׁ אִישׁ אִשׁ מִמְּלֶאכְתּוֹ אֲשֶׁר הָמָּה עֹשִׂים', מבאר הרמב"ק האביר 'עקב' כי הכוונה לכל אותם בני אדם הפוסקים ממלאכתם ועמל כפיהם, המרפים לרגע מהווין החולין ומתייחדים לשעה קלה עם קונם בתפילת המנחה, ובזה ניכרת בירר שאת יראת ה' ואהבתו הנובעים בלבבם.

ואלו דבריו המלהטים כגחלת (בספרו 'פתוחי חותם'): 'אפשר לרמוז, דאמרו בגמרא: 'לעולם יהא אדם זהיר בתפילת המנחה, שהיה אליהו לא בענה אלא בתפילת המנחה'. והנה אין יראת ה' נכרת באדם אלא בשעת המנחה, לפי שאדם באותה שעה טרוד בעסקיו במשאו ובמתנו ובמלאכתו, ואם מניח חפציו ועוסק בחפצי שמים בזה נכרת בו יראת ה' ואהבתו. ואם אינו מניח חפציו בשביל חפצי שמים נכר שעבודת ה' עליו כמשאוי. ולפיכך הזהירו חכמים 'לעולם יהא אדם זהיר בתפילת המנחה'.

'וזהו כוונת הפסוק וַיָּבֹאוּ כָּל הַחֲכָמִים הָעֹשִׂים אֶת כָּל מִלְאֲכַת הַקֹּדֶשׁ, דהיינו בעת המנחה באו העושים את כל מלאכת הקודש, דהיינו, שדעתם תמיד כי אם כנגד תפילת ה' ועבודתו, ומקווים אימתי תבוא עת התפלה שיבואו להתפלל. והחכמים 'ראי ה' וחושבי שמו מבטלים עבודתם ובאים לעבודת ה', וזהו וַיָּבֹאוּ כָּל הַחֲכָמִים הָעֹשִׂים אֶת כָּל מִלְאֲכַת הַקֹּדֶשׁ, היא תפלת ה'.

ומהיכן באו, 'איש איש מִמְּלֶאכְתּוֹ אֲשֶׁר הָמָּה עֹשִׂים', כל אחד בטל מלאכתו שהוא עושה, ובא למלאכת הקודש שהיא התפילה. והנה וַיָּבֹאוּ כָּל הַחֲכָמִים הָעֹשִׂים אֶת כָּל מִלְאֲכַת הַקֹּדֶשׁ אִישׁ, ראשי תיבות גימטריא 'מנחה', לרמז על תפלת המנחה, שעליה שייך לומר ביטול המלאכה, לכן יהיה אדם זהיר וזריז בתפילת המנחה, דבזה נכרת אהבתו את ה'.

'יתכן להוסיף ולבאר בדרך זו את לשון התורה הקדושה החוזרת על עצמה שוב ושוב בפרשת פרה (כמדבר יט): 'וְיָטָא עַד הָעֶרֶב'.

זאת משום שאף אם האדם שקוע עמוק בהבלי העולם הזה, עודו ככול להווי החולין שסביבו וראשו ורובו במסחר וצרכי קיום הרה, אולם כל זאת - עד הערב ותו לא. כיון שבשעת הערב נחה על האדם רוח טהרה וקדושה, הוא מחיש פעמיו לבית הכנסת ופונה מכל עסקיו, והינו מתייחד בקדושה עם קונו לשעה של קורת רוח ונחת רוח לבורא העולם.

מאוצרותיו ושיחותיו של הגאון רבי מנחם מנדל פומרנץ שליט"א

פינה לשבת

מבית מדרשם של רבותינו

"וַיִּקְהַל מֹשֶׁה אֶת כָּל עֵדֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם וּגו'" (לה, א), פירש רש"י: "למחרת יום הכפורים כשירד מן ההר". הנה מצאנו כי תיכף לאחר ירידתו מן ההר ציווה משה את ישראל מפי הגבורה על שבת קודש, ומיד לאחר מכן הורה להם להתנדב לבניית ההיכל.

אמנם תמוה הדבר, לאור דברי חז"ל (סנהדרין כ, ב): "שלוש מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכריז זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה", והיינו שיעשו מצוות אלה דווקא על פי סדר זה האמור (עיי"ש רש"י ד"ה שלש).

אם כן מדוע נצטוו ישראל בשלב זה - תיכף לאחר שנמחל להם חטא העגל, כבר לבנות את המשכן,

קרבן אלהים

לאורם של גדולי הדורות

סיפר מגיד המישרים הבטלי נשכח ר' שלום שברון.

יהודי יקר תושב אנגליה מיווד היה עם עורך דין מסוים, בן לעם היהודי אך רחוק כרחוק מזרח ממערב מכל מה שריח יהדות נשכח ממנו. לא מתוך שנאת עם הארץ לתלמידי חכמים וכפירה פושעת חלילה, כי אם מכורח העובדה שגדל כתינוק שנשבה ולא נחשף מעודו ליהדות האמיתית.

באחד הימים פונה אליו ידידו זה, ומתנה את צרתו בפניו.

באותם ימים, מתברר, הוא מייצג בבית המשפט לקוח 'כבד' כמו שאומרים, כזה שכיסו עמוק וקופת השרצים שלו עוד יותר עמוקה וכבדה.

בתחילת הדרך, לאחר פגישה או שתיים של היכרות עם הלקוח, בחר עורך הדין לקחת את התיק המדובר ולשמש כסניגור לאותו אדם. מתוך אמונה בחפותו וכמובן גם בתקוה לתגמול נאה שכשר טרחה. דא עקא, כעבור זמן מה התברר לו כי חשויי המוחזרים כעורך דין ככל הנראה אינם משויפים דיים. הלקוח המדובר התברר כרמאי ונוכל שאין כדוגמתו, הוא הפיל ברשתו אנשים רבים ועשק מאות ואלפים, כשעל הדרך גם את עורך הדין שלו הוא הצליח להוליך שולל ולשרד לו כביכול הוא חף מפשע.

בכל מקום מתייחסים בחומרה לפשעי הנאשם עצמו, אולם באנגליה מייחסים השופטים חומרה רבה אף לחלקו של הסניגור בטיוח הפשע והצלת הפושע מנתינת דין על מעשיו. כך מצא את עצמו עורך הדין במצב בו הוא עצו מואשם כי ידע, הבין והיה מעורב בכך שהלקוח פשע בידועין, וכי הוא לקח חלק בטיוח הפשע מתוך תאוות בצע.

לא זו בלבד שרישיונו כעורך דין עמד בסכנה, אלא שאף נגדו נפתחו הליכים פליליים והוא נאלץ להילחם על נפשו ולהוכיח את חפותו מול מערכת משפטית קשוחה, להסביר ולנמק כי לא ידע כלל מכל זה.

'תתפלל על זה' הציע ידידו בפשטות, 'קח ספר תהלים, עמוד בקרן זוית ופשט תשפוך את לבך לפני אבא שבשמים שירחם עליך ויושיע אותך מצרה משונה זו'.

'לא ולא' התשובה היתה נחרצת, והסיבה לכך מפתיעה.

לא היה זה סירוב מהסיבה המוכרת לדאבוננו, מתוך ריחוק וניכור לדבר שבקדושה. זה גם לא נבע מהעדר יכולת לקרוא לשון הקודש או כעין זה. 'הבטחתי לקדוש ברוך הוא שלא אבקש ממנו מאום יותר' הפתיע הלה, 'ואני אדם שעומד במילה שלי'.

לטהיית בן שיחו, שיתף אותו בסיפור המרגש

הלא טרם הכריתו זרעו של עמלק ולא העמידו להם מלך, ויתירה מכך אף לא נכנסו לארץ ישראל?

על כך משיב הגאון ר' יעקב קמינצקי זצ"ל, כי אכן מעיקר הדין ראוי היה להמתין עם בניית המשכן עד לאחר שישלימו את שאר המצוות הקודמות לה.

אולם ראה הקב"ה לאיזה מצב באו בני ישראל בחושבם אך לזמן מועט כי אין רועה לעדה, לאיזה תהום הם התדרדרו לנוכח החשש שמא נותרו ללא מנהיג, ללא שיוכלו לפנות אליו ולשפוך את נפשם לפניו.

על כן תיכף לאחר מכן ציווה לבנות משכן לשמו, בו יוכל כל יהודי להתדבק בשכינה הקדושה, וכמאמר שלמה המלך (מלכים א, ח, מח): "וְהִתְפַּלְלוּ אֵלַי דָּרָךְ אֲרָצָם אֲשֶׁר נָתַתָּה לְאֲבוֹתָם הָעִיר אֲשֶׁר בָּחַרְתָּ וְהַפִּיִּת אֲשֶׁר בָּנִית בְּיָמֵי לְשִׁמּוֹךְ". או אז יזכה כל יהודי להסתופף בצל הקדושה ולהתקרב לקונו באהבה, ולא ידח ממנו נידח.

העומד מאחורי 'הבטחה' תמוהה זו.

היה זה כמה שנים לפני כן, כאשר נפש הלה באוסטרליה עם משפחתו. הוא תכנן ליהנות מהחוויות שמציעה היבשת הקסומה, לנצל עד תום את ימי החופשה המעטים שלו ולאגור כוחות לעצמו ולמשפחתו, אולם למגינת לבו התבדה.

לא חלף כי אם זמן מועט מאז הציגו בני המשפחה את כף רגלם על אדמת אוסטרליה, והנה נתקפה הילדה הקטנה בת השבע בחום גבוה ומיחושים קשים, ועד מהרה הובהלה לבית חולים מקומי ונלקחה לסדרת בדיקות מקיפות.

תוצאות הבדיקות הפילו את השמים על ראש ההורים, כשהתברר כי בתם הפעוטה חולה במחלה הנוראה ל"ע, ולנוכח הפסימיות הקודרת של הרופאים שניבאו שחורות - פשה בהם הייאוש ואכל כל חלקה טובה.

בהתחלה ניסה האב להפעיל רופאים מומחים ולערב את כל מי שרק יכול היה, אולם הגיע רגע בו הוא הבין כי בדרך הטבע אין לו דרך לעזור לבתו. ברגעים אלה צף בו זכרון נושן מלפני עשורים, כאשר היה ילד בן שלוש עשרה ואביו הביא אותו לבית הכנסת והסביר לו במילים פשוטות כי כאן מתפללים לה'.

הוא תפס את עצמו באחת, ננער ואף לבית הכנסת המקומי הקרוב. שם דפדף בחטף בספר התהלים הראשון שהזדמן לידו והחל לקרוא ברגש פסוק אחר פסוק, לגמוע מזמורים תוך שמעיניו זולג מעיין בלתי פוסק של דמעות.

'אבא שבשמים' פרץ בבכי תמרורים והבטיח בתמימות, 'אם תרפא את בתי ותעלה מזור למחלתה, אני מבטיח לך כי לא אציק יותר, ולעולם לא אבקש ממך עוד דבר נוסף!'

למותר לציין כי תפילתו התממה של היהודי עשתה פירות, ובתוך שעות ספורות ניכר היה שינוי דרמטי במצבה של הילדה, עד שבעבור יומיים השתחררה מבית החולים והוגדרה בפי כלל הרופאים כנס-רפואי מהלך.

וזהו, מאז הוא לא מבקש, לא מתחנן ולא מתפלל. הוא עומד במילתו.

שמע זאת ידידו, ובמילים רכות שיבר את אוזנו באשר לעבודת התפילה ועד כמה היא חביבה בעיני הקב"ה. הוא הטיב להבהיר לו כי אין לאבי שבשמים נחת רוח יותר גדולה מאשר כשבניו פונים אליו, מתפללים ומבקשים ממנו שוב ושוב, והלה השתכנע.

בשנית, אחז בספר התהלים והורוה אותו בדמעות, שפך תחינה נרגשת לפני היושב במרומים, ותפילתו - אין צורך לומר, נענתה במהירות הבוק.

עוד בדיון שהתקיים באותו יום קיבל המשפט תפנית חדשה, כשהשופט קיבל את עמדתו והאמין לו כי אכן, כלל לא ידע. בכך לא רק שלא הסתבך במבחינה חוקית, אלא אף זכה לשמור על מעמדו כעורך דין ועל רישיונו בייצוג לקוחות.

ידוע מאמר חז"ל (ברכות ו, ב): "כל הקובע מקום לתפלתו - אלהי אברהם בעזרו", והדברים מתייחסים לייחוד מקום מסוים על ידי האדם, בו יתפלל דבר יום ביומו.

לצד העניין להתפלל במקום קבוע, ישנם אי אלו כללים והלכות הנוגעות לסוג המקום בו יש להתפלל, כאשר לעומת העניין הנשגב הקודם אשר על אף רום מעלתו אין זו חובה הלכתית, כללים אלו הינם הלכות מחייבות לכל דבר וענין.

במאמר הנוכחי נתייחס לכמה וכמה היבטים הלכתיים הנוגעים למקום הנכון בו יש להתפלל, ממה יש להימנע ומהן הסיבות לכך.

תפילה בדרך ובחורבה

ככלל, עדיף להימנע מתפילה בדרך, בשל יישוב הדעת הנדרש בתפילה (ברכות ג, א), אכן, במידה ונדרש האדם להתפלל בדרך ועומדת לפניו הברירה בין תפילה קצרה [ראה מדור זה פרשת ויחי תשפ"ד] בעודו בדרך - לבין תפילה שלימה בחורבה הניצבת על אס הדרך, עליו לבחור באפשרות הראשונה.

זאת משום שאין לאדם להיכנס לחורבה (ברכות שם) בגין שלש סיבות. הראשונה הינה משום שבכניסתו למקום מסוג זה יכול להתעורר כלפיו חשד כי כניסתו לשם היא למטרת עבירה; סיבה נוספת היא משום קיומם של מזיקים הנוהגים לשהות בחורבות; וסיבה נוספת נמנית בגמרא - בשל החשש שמא תיפול החורה ויסתכן.

תפילה במקום פרוץ

אין להתפלל במקום פרוץ לכל עבר, לדוגמה בשדה פתוח או בבקעה שאינה מוקפת, ומובא בגמרא (שם לד, ב) שהתבטא בחריפות האמורא רב כהנא כי הנוהג כך הינו חצוף.

יש שנימקו (רש"י שם ד"ה דמצלי) את הבעייתיות בכך - משום שהמתפלל במקום צנוע ומוקף מחיצות הרי לבו נשבר בקרבו והוא שרוי באימה הנדרשת בעת התפילה. אחרים מבארים (בית יוסף או"ח צ בשם מהרי"א) כי על אף שהקב"ה רואה כל ואין כלל אפשרות להסתתר מפניו, אולם אדם שאף בהנהגתו הטבעית אינו רואה צורך להסתתר ולו בשביל להיכנע לפני בוראו, הרי הוא עז פנים.

אם כי נאמר ביצחק אבינו (בראשית כד, סג): "וַיֵּצֵא יִצְחָק לְשׁוֹן בִּשְׁטָה" ודרשו חז"ל (ברכות כו, ב) כי יצא להתפלל, תירצו תוספות (שם לד, ב ד"ה חציף) כי שם היה הדבר שונה, שהרי היה זה בהר המוריה [וככל הנראה כוונתו שמקום קדוש זה משרה יראה על האדם], או שלא אסרו זאת אלא במקום בו רגילים בני אדם לעבור, ושם לא עברו הולכי דרך.

פרשה למעשה

הלכות תפילה לאור הפרשה

תפילה במקום גבוה

כך אמרו חז"ל (ברכות י, ב): "לא יעמוד אדם לא על גבי כסא ולא על גבי שרפרף ולא במקום גבוה ויתפלל, אלא במקום נמוך ויתפלל, לפי שאין גבהות לפני המקום, שנאמר (תהלים קל, א): "מִפְּנֵימָקָם קְרָאתִיךָ ה'".

משום כן נהגו במקומות רבים (עיי' מגן אברהם או"ח צ, ב) שתיבת החזן ממוקמת במקום נמוך יותר משאר בית הכנסת. כן ביארו (מג"א שם, וראה שפירש שם עוד באופן אחר) שזהו ביאור הלשון המוזכרת בחז"ל לעיתים: 'היורד לפני התיבה'.

בגדר 'מקום גבוה' נחלקו הפוסקים. יש שכתבו (רמב"ם הלכות תפילה ה, ז) כי כל שהוא מעל שלשה טפחים הרי זה אסור, שעד שלשה טפחים הרי זה 'לבוד' ומכאן והלאה נחשב מקום גבוה. אכן יש החולקים על כך (בי"א או"ח צ בשם א"ח) וסבורים כי עד עשרה טפחים אין זה נחשב מקום גבוה.

יש שפסקו (מג"א או"ח תריד, ג) כי אין לעמוד בשעת התפילה על כרים וכסתות, ואף למטה משלשה טפחים, היות ונראה כמתנאה לפני קונו.

אחורי רבו

אמרו רבותינו ז"ל (ברכות כז, ב) ונפסק ברמב"ם הלכות תלמוד תורה ה, ו) כי אין לאדם להתפלל לא לפני רבו, לא בצד רבו ולא מאחורי רבו. אכן, טעם הדבר שונה בין תפילה לצד או לפני רבו, לבין תפילה מאחורי רבו.

בטעם האיסור להתפלל לצד רבו, וכל שכן לפניו, הובא בראשונים (רש"י שם ד"ה כנגד) כי יש בכך גאווה, שנראה כמשווה עצמו לרבו.

בטעם האיסור להתפלל מאחורי רבו, יש המפרשים שיש בכך גאווה מהסיבה הנ"ל, יש שפירשו (מאירי שם בשם יש מפרשים) כי יש בכך משום 'יוהרה', שנראה כמדקדק בתפילת רבו לראות אם היא כהוגן.

עוד פירשו הראשונים (תוס' שם ד"ה ולא) שהוא משום שנראה כביכול משתחוה לרבו. ויש שתלו (תור"ם שם) את הטעם בכך שלא יוכל רבו לפסוע לאחוריו כשיסיים תפילתו, משום העומד מאחוריו, והרי גורם בכך צער לרבו.

נידון בפני עצמו קיים בפוסקים לגבי תפילה מאחורי רבו גם כשרחוק ממנו ד' אמות (עיי' רמב"ם הלכות תלמוד תורה ה, ו; רא"ש ברכות פ"ד ס' ה ועוד).

יש שכתבו שאין האיסור תקף גם בתפילה בציבור, כשאלו סדרי הישיבה בבית הכנסת (עיי' אוצר הגאונים ברכות שם בשם רב האי גאון ועוד). עוד כתב החיי אדם (כלל רב, ו) כי איסור זה שייך אף באביו, וכן בגדול הדור הגם שאינו רבו.

מילתא חדת"א

פני תפילה מלוטט מדברות קדשו ותורתו של האדמו"ר רבי דוד חי אביחצירא שליט"א

קול תורה ותפילה

בפסוק בפרשת פרה אדמה כתוב לאמר זאת חקת התורה אשר צוה ה' לאמר (במדבר יט ב). פרוש נאה כתב על כך הרה"ק רבי יוסף דוד מסאסוב ע"ה בספר עצי לבנון, תחלה הקשה מה בא להוסיף הכתוב באמרו 'לאמר', די אם יאמר 'זאת חקת התורה אשר צוה ה' ופרש על פי מאמר הרה"ק 'ה' שרש שלום' מבעלזא ע"ה על הפסוק (שיה"ש ב יד) 'ה'שמיני את קולך כי קולך ערב', דהנה ידוע (שלי"ה כי תצא תורה אור אות ו') 'תשובה תפלה וצדקה' המעבירים את רע הגזירה עולים בגימטריא 'צום קול ממון', שהם ג' הדרכים בהם יתצא עבד אל אדוניו, ועולים בגימטריא 'זאת'.

והנה, ב'צום' יכול אדם להצטדק ולומר כי אין בכוחו לענות גופו. כן בממון יתכן שאין לו לאדם ממון לכפר על נפשו. אך 'קול' תורה ותפילה, מי יכול להצטדק ולומר שלא היה בידו. ועל כך 'ה'שמיני את קולך' קול תורה ותפילה, 'כי קולך ערב' שהקול ערב בדבר ומוכיח כי אכן ברצונו של האדם לשוב בתשובה, וכשיש לו את הקול, מוכיח הדבר כי ברצונו היה גם להתענות ולתת ממון בעד נפשו אך אינו יכול מחמת חלשתו וחסר ממון, עד כאן דברי מהר"ש מבעלזא ע"ה.

ואכן, 'צום ממון' בגימטריא 'ערב', שדברים אלו - צום וממון, נצרכים לערב, שהוא הקול, שיוכיח עליהם שהטעם שלא עשאוה היא מחמת חלשת הגוף וחסר הממון, וכשנותן קולו בקול תורה וקול תפילה, הקול ערב על הצום והממון.

על פי הדברים הללו פרש רבי יוסף דוד מסאסוב את הפסוק כך: זאת חקת התורה אשר צוה ה' לאמר, כְּאִשֶּׁר הָאָדָם מְשַׁמֵּיעַ קוֹלוֹ בַּתּוֹרָה וּתְפִלָּה, אות הוא כי ברצונו לקיים את כל דברי התורה ולקבוע בה יום וליל, כאמור, אך יש ואין הדבר תלוי בו ואין זה באפשרותו. נמצא פרוש זאת חקת התורה אשר צוה ה' - מהי החקקה המורה על רצונו של האדם לקיים את כל התורה כפי אשר צוהו ה', לאמר יאמר בפיו שילמד ויתפלל, או יעשה קול התורה והתפילה ערב ויוכיח 'הקול' על כלל חקת התורה.

פרשה ופרשה

נידון בפרשה בענייני תפילה

גדולה דעה

אודות בצלאל בן אורי נאמר בפרשתנו (לה, לא): "וַיִּמְלֵא אוֹתוֹ רוּחַ אֱלֹקִים בְּחֻמָּה בְּתוֹכָהּ וַיְדַעַת וַיִּבְכֵּל מְלָאכָה". על חכמתו של בצלאל, בינתו והשגת הדעת להן זכה, התבטא חז"ל בלשון מפליגה (ברכות נה, א): "יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ".

מהי אותה 'דעת' בה ניחן בצלאל?

יכולת האבחנה וההבדלה היא המכונה 'דעה', ותכונה זו מתבטאת ביכולתו של האדם לבחור בין טוב לרע, בין הקודש לחול. עד כדי כך היא נחוצה - שמצאנו בחז"ל (שם לג, א) כי "כל מי שאין בו דעה אסור לרחם עליו".

דווקא משום חשיבותה הרבה קבעו חכמינו הקדמונים אנשי כנסת הגדולה ברכה מיוחדת בשמונה עשרה, בתחילת 'ברכות של חול' [ברכות האמצע הנאמרות אך ורק בימות החול], ברכה המבטאת את משאלתנו כי יחננו אותנו הבורא יתברך בחכמה, בינה ודעת. על כך נאמר (שם): "גדולה דעה - שניתנה בתחילת ברכה של חול".

סדרה הצלולות

תפילות הקדמונים ואבות האומה

נחמיה הנביא יושב בשושן הבירה, והנה באה אליו בשורת איוב מירושלים עיר הקודש, וכך מספר הנביא בעצמו (נחמיה א): "וַיָּבֹא חֲנַנִי אֶחָד מֵאֵלֶּיךָ הוּא וְאֲנָשִׁים מִיְּהוּדָה וְאֶשְׁלָם עַל הַיְּהוּדִים הַפְּלִיטָה אֲשֶׁר נִשְׁאָרוּ מִן הַשְּׂבִי וְעַל יְרוּשָׁלַם: וַיֹּאמְרוּ לִי הַנְּשָׂאִים אֲשֶׁר נִשְׁאָרוּ מִן הַשְּׂבִי שֶׁם בְּמִדְיָנָה בָּרָעָה גְדֻלָּה וּבְחָרְפָּה וְחֻמֹּת יְרוּשָׁלַם מְפֹרָצֹת וְשַׁעֲרֶיהָ נִצְתּוּ בָּאֵשׁ."

כאשר שמע נחמיה את הדברים נפל לבו בקרבו, והוא ישב ובכה והתאבל ימים רבים, תוך שהוא מתפלל לפני הש"ת על תקומת ירושלים.

תפילה מיוחדת זו מובאת בהמשך הפסוקים, ויש בה כדי ללמדנו כמה וכמה נקודות יסוד לגבי האופן הראוי להתפלל וכיצד יש לגשת ולדבר אל בורא העולם.

"וַיֹּאמֶר אֲנִי ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם הָאֵל הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא שֶׁמֶר הַבְּרִית וְחֶסֶד לְאֶבְרָהָם וְלִשְׁמֵרֵי מִצְוֹתָיו". כאן אנו רואים איך הוא פותח ראשית בהזכרת שבחו של מקום, תוך שהוא מציין את העובדה שהקב"ה שומר ברית וחסד לאוהביו, הרי לנו פתיחה בשבח.

כאן עובר נחמיה לפתיחת חלק הבקשה בתפילתו, אולם אף בשלב זה הוא אינו ניגש ישר לבקשה עצמה, אלא הוא פותח במעין הקדמה, הפצרה כי יהיו אוזני הש"ת קשובות לתפילתו: "תְּהִי נָא אָזְנוֹךָ קְשֻׁבֶת וְעֵינֶיךָ פְּתוּחוֹת לְשִׁמְעַ אֶל תְּפִלַּת עַבְדְּךָ אֲשֶׁר אֲנִי מִתְּפַלֵּל לְפָנֶיךָ הַיּוֹם וְלִיְלָה עַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל עַבְדֶּיךָ", והוא ממשיך - מודה ומתוודה כי מצד הדין אין מקום לקבל תפילתו, וכל בקשתו הינה אך ורק לפני משורת הדין ועל אף עוונות הדור: "וּמִתְּוֹדָה עַל חַטֹּאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר חָטְאוּ לָךְ וְאֲנִי וְכִיתָ אֲבִי חָטָאנוּ".

לאחר מכן חוזר נחמיה ומזכיר את בקשתו כי יקבל ה' תפילתו, תוך שהוא מציין כי מטרת בקשתו היא כדי להגשים את משאלת בניו רחומיו של מקום לעבדו באמת: "אֲנִי אֶדְוֶה תְּהִי נָא אָזְנוֹךָ קְשֻׁבֶת אֶל תְּפִלַּת עַבְדְּךָ וְאֶל תְּפִלַּת עַבְדֶּיךָ הַחֹפְצִים לִירְאָה אֶת שְׁמֶךָ".

רק לאחר כל שלבי התפילה הוא ניגש לבקשה המעשית עצמה, ומעביר בתחינה כי יתן ה' חינו בעיני המלך, וזה האחרון יאשר לו לפעול בנידון: "וְהַצְלִיחָה נָא לְעַבְדְּךָ הַיּוֹם וְתִנְהוּ לְרַחֲמִים לְפָנֶי הָאֵלֵּשׁ הַזֶּה".

ביאו לפניו - בדיעה

הכרת טעמי התפילה - מתוך סידור שזו והדר

הברכה השניה שבברכות קריאת שמע, הלא היא ברכת 'אהבת עולם' או 'אהבה רבה', עוסקת בעיקרה בשני נושאים - לימוד התורה וכן קיבוץ גלויות עם ישראל.

על כך כתב הפרישה (או"ח ס"ק א') כי שני ענינים אלה שייכים דווקא בתפילת הבוקר. בקשה על לימוד התורה באה לידי ביטוי בבוקרו של יום, כשאדם קם משנתו וחפץ לעסוק בתורת ה', וכן תפילה על קיבוץ גלויות ישראל שייכת דווקא ביום - משום שאין דרך בני אדם לצאת לדרכם בלילה.

עוד כתבו הראשונים (כלבו ס"ח ועוד) כי סמכו ברכה זו לברכת יוצר אור, משום שהיא מבטאת את ההבדל המהותי בין גרמי השמים לבין התורה הקדושה. בעוד שהשמש מאירה אך ורק ביום והירח מאיר בלילה בלבד, הרי שהתורה הקדושה מאירה ביום ובלילה.

בסיבת לסמיכות ברכה זו בדווקא לקריאת שמע, הובא בסידור מנהגי אשכנז כי היא משום שאנו מזכירים בקריאת שמע את אהבת היהודי לבוראו: "וְאֶהְבֶּתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ וגו'", ובהתאם לכך אנו מקדימים ומזכירים בברכה זו את האהבה הרבה אותה רוכש הקב"ה מצדו כלפי ישראל.

בגמרא הובא (ברכות יא, ב) כי אחד שלא בירך ברכות התורה, אם אמר ברכה זו יצא ואינו חייב לברכן לאחר מכן [וראה במשנה ברורה (או"ח ש"ס"ד) וביאור הלכה (ד"ה ולא) האם חובה עליו לכוון על כך כדי לצאת ידי חובתו]. ובתלמוד ירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) הובא על מנת לצאת ידי חובתו יש לסמוך תיכף לתפילה לימוד, ואין קריאת שמע עצמה נחשבת לימוד לענין זה.

בגמרא (ברכות ש"ס) נחלקו אמוראים בנוגע לנוסח הפותח ברכה זו - האם 'אֶהְבֶּתְּ רַבָּה' או שמא 'אֶהְבֶּת עוֹלָם', ואף הראשונים נחלקו בכך. למעשה נתון הדבר במנהגי העדות ונוסחי התפילה השונים.

יד ושם

פסוקי שמות והטמן בהם

נפתלי

"נִרְ לְרַגְלֵי דְבָרְךָ וְאוֹר לְנִתְיָבְתִּי" (תהלים קיט, קה).

תחילת קלקולו של היצר הרע והסתתרו את האדם, היא בעבירות קלות שהאדם דש בעקביו ונכשל בהן מבלי משים. בהמשך גורר היצר את האדם למדוחי שווא, עבירה גוררת עבירה וכך עד מהרה הוא מוצא את עצמו חלילה במדרון חלקלק המוביל לתהום רוחני.

מאידך, אם האדם נשמר כבר בהתחלה מאותן עבירות קלות ואינו נכשל בהן, הרי יש בכך שמירה והגנה אף לעתיד, שלא יבוא להיכשל באיסורים חמורים יותר.

בהתאם ליסוד זה מבאר החיד"א את הפסוק כך.

אם "נִרְ לְרַגְלֵי דְבָרְךָ", היינו שמקפיד האדם על רגליו - להימנע מהעבירות שהוא דש בעקביו, אזי 'אוֹר לְנִתְיָבְתִּי' - יביא הדבר לאור גדול בכל נתיבות חייו ולהארת דרכו הרוחנית בעולמו.

הפלא ופלא

שאלות וחידות בבני התפילה

לפתרון החידות יש לעיין בהרחבה בסידור המבואר ובמדורי מבית מתיבתא.

תשובות מגילון קודם פר' כי תשא:

1. תשובה ב, שנותיהם של אלישע הנביא ויצחק אבינו, בהן נתברכה הארץ בטוב גשמי.
2. תשובה ג, פגעי הזמן הבאים לפי העת.
3. תשובה א, הקב"ה מטיל יראתו על כל כוחות הטבע, שהרי יכול לבטלם בכל רגע.

בפסוקי 'והוא רחום' שבפסוקי דזמרא נאמר: "נורא אלקים ממקדשך". התדע לאילו מקדשים - בלשון רבים, הכונה בפסוק זה?

- (א) בית הכנסיות ובתי המדרשות.
- (ב) בית המקדש הראשון, ובית המקדש השני.
- (ג) בית המקדש של מטה, ובית המקדש של מעלה.

(א) שאף שאר הדברים השייכים לגאולה, כגון תחיית המתים ומלחמת גוג ומגוג, יהיו סמוכים זה לזה.

אנו מבקשים בקדיש כי הגאולה השלימה תהיה 'בזמן קריב'. מהו הכירוש הנכון בנוגע לבקשה זו?

- (א) שאף שאר הדברים השייכים לגאולה, כגון תחיית המתים ומלחמת גוג ומגוג, יהיו סמוכים זה לזה.
- (ב) שתהיה הגאולה לא רק בזמנה הקבוע לה מעיקרה, אלא בבחינת 'אחישנה' ותבוא טרם הזמן המיועד.
- (ג) שתי התשובות נכונות.

בברכת 'יוצר אור' אנו מבקשים: "בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים רַחֵם עָלֵינוּ". מדוע דווקא כאן אנו מעוררים את ענין הרחמים?

- (א) משום שאלמלא שומרים ישראל בריתו יתברך - לא יאירו המאורות, ולכן מבקשים רחמים שיאירו, וכך נדע שמעשינו רצויים לפניו יתברך.
- (ב) כיון שביום רביעי נבראו המאורות, ומובא שבים זה קיים חשש למחלת האסכרה אצל תינוקות, על כך יש לבקש רחמים.
- (ג) היות ומובא בחז"ל שבשעה שהשמש זורחת ומשתחווים לה אומות העולם - מיד כועס הקב"ה, לפיכך מבקשים רחמים שלא יופנה כעסו כלפי בניו.

שם הזוכה בגיליון פר' משפטים: ה' משה הומיר, בית שמש

פתרונות יש לשלוח עד יום רביעי הקרוב

לכתובת מייל: m028039999@gmail.com

או בפקס 02-5385689 או ב'גדרים פלוס' - באר ישראל

על מנת להשתתף בהגרלה: 1. יש לציין כתובת מדויקת וטלפון. 2. לציין בראש הדף עבור חידון 'מקושרים'. 3. בני חו"ל מתבקשים לכתוב כתובת (אדרסס) בארץ ישראל למקרה של זכייה, שישלח לשם.

בין שולחי התשובות תערך הגרלה על סידור מתיבתא (או על ספר אחר הקיים במלאי כפי שיקלי המערכת).

